

A következő kérdés, hogy az egyes alakzatoknak van-e általános, alapvető tudattalan jelentése, ösztönalapja. Itt útbaigazítást ad Freud *Álomfejtés* című munkája, mely az alakzatok alaptendenciái közül az ismétlést eredendő, regresszív kényszerként fogja föl. Ezt ellensúlyozza az örömeelv, amelynek alapja a feszültség és a feszültség feloldása. A chiazmus vonzódik az antitézishez, ami a tagadáson alapul. A tagadás és az agresszió összefüggésére pedig már Freud is rávilágított. Egyes költők nyíltan vallják a „csak azért is” elvét, s statisztikai adatok is mutatják, hogy a polemikus vagy a harcias lírában gyakoribb a tagadás, mint például a szerelmi és a tájleíró költeményekben. Az alakzatok tulajdonképpen a tudattalanba szoruló törekvések irodalmi megnyilvánulásai, s az írók és költők asszociálnak, mikor egy meghatározott témához társítják őket. Ez megerősíti azt a hipotézist, hogy a forma mondanivalója egybecseng a tartalommal. Fónagy Iván feltevése szerint a chiazmus alkalmas az oedipális fantázia tükrözésére; a tudatról réges-régen leszakadt gondolat megjelenhet a forma szintjén. Ami a chiazmus történelmi meghatározottságát illeti, a XVII. században a mondat szintjén, a XVIII. század közepe táján és második felében pedig a színdarabok szintjén fordul elő nagy gyakoriságban.

Minthogy a gondolat formáinak van tartalma, s egy adott szociokulturális környezetben valamilyen gondolathoz kapcsolódnak, az alakzatok a gondolkodási formák alapjai. Ez különböző tudományágak elméleti keretét alkotó példákkal is alátámasztható. Jakobson nyelvszemlélete általa is explikáltan chiazmatikus, Einstein pedig a véges tér végtelenségét hiberbatonnal szemléltette, míg a kémikus Kekulé a redőciós modellje alapján jutott el a benzolgyűrű elméletéhez stb. A gondolatalakzatok és a gondolkodási formák alakai hasonlósága (pl. a szimmetria keresése, a triadikus struktúrákhoz való vonzódás, gondolatalakzatok kontrollálatlan alkalmazása) azonban téves következtetéshez, hibás szillogizmushoz is vezethet. „Abból, hogy bizonyos gondolatalakzatok alkalmasnak bizonyulnak gondolatalkotásra, nem következik, hogy minden gondolkodási forma visszavezethető valamilyen gondolatalakzatra” (39).

Mező Györgyi

Síklaki István (szerk.): A szóbeli befolyásolás alapjai I—II.

Eötvös Loránd Tudományegyetem Szociológiai Intézet

Tankönyvkiadó, Budapest, 1990. 268, 296 p.

A beszéd tanulmányozása iránti fokozódó érdeklődés a humán és a társadalomtudományokban az utóbbi két-három évtizedben indult meg, majd alakított ki az 1970—1980-as évek fordulójára egy, az addigi eredmények szintetizálására törekvő, új tudományágat, a *beszédelemzést* (*discourse analysis*). Ebbe kíván betekintést nyújtani e kitűnő, pszicholingvisztikai, nyelvfilozófiai, kognitív pszichológiai és szociolingvisztikai tanulmányokat tartalmazó kétkötetes válogatás.

Teun A. van Dijk és Walter Kintsch *A stratégiai beszédfeldolgozás modellje felé* című írása (mely az egyik közös kötetük első fejezete; 1983.; 14—34) egyrészt a szerzők korábbi, *strukturális* jellegű kutatásai kiterjesztésének, másrészt a beszédfeldolgozás új, kognitív, *stratégiai* jellegű irányja kijelölésének tekinthető.

A történeti háttér vázlatos bemutatását a szerzők által alkotott modell alapfeltevé-

seinek, főbb komponenseinek áttekintése követi, s csak ez után térnek rá az interpretációs modell tárgyalására.

Az alapfeltevések első csoportját a *kognitív*: a konstruktivista, az értelmező, az on-line, a preszuppozíciós és a stratégiai feltevések, második csoportját pedig a *kontextuális*: a funkcionális, a pragmatikai, az interaktív és a szituációs feltevések képezik. A konstruktivista feltevés lényege, hogy a befogadás és a megértés egy — az (ap)percepció módjától függő — mentális reprezentáció konstrukciós folyamatából és annak emlékezeti következményeiből áll. E reprezentáció nem korlátozódik az (ap)percipiált adatokra, hanem inkább azok értelmezését (jelentését) nyújtja — ez az értelmező feltevés. Az on-line feltevés azt jelenti, hogy a jelentéskonstruktív az (ap)percipiált adatok feldolgozásával többé-kevésbé egyidejűleg (fokozatosan s nem utólagosan) megy végbe. A preszuppozíciós feltevés szerint egy értelmes mentális reprezentáció létrehozása nem csupán az (ap)percipiált adatok alapján történik, hanem részt vesznek abban belső, kognitív információk is: általános ismeretek, hiedelmek, vélemények stb. Az (ap)percipiált adatok és a kognitív preszuppozíciók mellett a szituatív/kontextuális ismerettípus a gyors megértés további tényezője. E három tényező egymással hatékonyan kombinálható: rögzített sorrend közöttük egyetlen ponton sincs — ez a modell stratégiai feltevése, mely kellő hangsúlyt korábban nem kapott. Minthogy a beszédfeldolgozás részben egy konkrét, részben pedig egy tágabb szociokulturális kontextusban megy végbe, az interpretációnak nemcsak kognitív, hanem szociális dimenziói is vannak, azaz az interpretátor mind a szöveg, mind a kontextus reprezentációját megalkotja, s e dimenziók, illetőleg reprezentációk egymással kölcsönhatásban működnek — ez a funkcionalitás feltevése. A kommunikátumok intencionális nyelvi objektumok is, következésképpen formájuk, interpretációjuk függ(het) a beszédaktus funkciójától is, más szóval az interpretátor a lehetséges beszédaktusok interpretációját is megalkotja — ez a modell pragmatikai feltevése. A szóban forgó beszédaktus(-sorozat) interpretációja természetesen beágyazódik a kommunikátorok közti (motivációktól, intencióktól stb. áthatott) interaktív folyamat értelmezésébe, más szóval az interpretátor felépíti az adott szituáció verbális és nem verbális interakciónak kognitív reprezentációját is — ez a modell interakcionista feltevése. Végül a modell szituációs feltevését a nyelvi objektumok pragmatikai funkciójának a szituációtól vagy a szituációt befolyásoló általános interakciós megszorításoktól determinált aspektusa adja. E kontextuális információk, illetőleg reprezentációik a megértés során kölcsönhatásban állnak egymással, s éppúgy részei a kommunikációnak, mint a verbális objektum.

Minthogy a nyelvi objektumok különböző (morfológiai, szintaktikai, szemantikai és pragmatikai) szintjeiről származó információk egymással bonyolult kölcsönhatásban vannak, a szerzők modellje nem szint-, hanem összetettségorientált, s tekintettel van az egyszerűbb és a bonyolultabb egységek közötti folytonos visszacsatolásra. Ilyenformán ezen stratégiai modell ellenlábasa a konvencionális strukturális modellnek. A stratégiai folyamatok továbbá értelemszerűen szemben állnak az algoritmikus folyamatokkal, s mint ilyenek nemcsak többféle szövegrepresentációt eredményez(het)nek, hanem korrigál(hat)ják is a feldolgozás részeredményeit. A stratégiai elemzés a jelentést részben rekonstrukció, részben konstrukció eredményének tekinti.

A stratégiai, melyeket elsajátítunk, általános tudásunk részei, nyitott halmazt képeznek, s formálisan mint produkciók reprezentálhatók.

A szövegbázis felépítését, vagyis az (ap)percipiált beszéd szemantikai reprezentálását az epizodikus memóriában egy általános stratégia vezérli, melyet konkrétabbak sorára bontunk le. A szövegbázisok propozícióhálóként definiálhatók, a propozí-

ciókhoz azonban több struktúra rendelkezhető hozzá e modellben, mint a logikában szokásos. A szövegbázis létrehozásakor az epizodikus memóriában egy szituációs modellt is aktualizálunk, mely a szövegben kifejezésre jutó tényállásoknak, cselekedeteknek stb. a kognitív reprezentációja. A szituációs modell magában foglalhat korábbi élményeket éppúgy, mint a szemantikai memória általánosabb ismereteit. E modellt folyamatosan egybevetjük az epizodikus modellel; így jön létre az a tágabb szituációs modell, amelyhez a szövegbázist viszonyítjuk. Ezáltal biztosítjuk a szöveg fogalmi és referenciális megértését. A modellt egy átfogó irányító rendszer vezérli, felügyeli. Végül a modellnek nagy mennyiségű és jól elrendezett, de a frame-eknél rugalmasabban szervezett tudást kell tartalmaznia, melynek felhasználása az irányító rendszer felügyelete alatt ugyancsak stratégiai jellegű.

A szerzők ezen általánosabb tulajdonságok tárgyalását követően térnek rá a modell különféle összetevőinek ismertetésére.

A szemantikai modell kiindulópontja propozíciók stratégiai konstruálása, a szemantikai memóriából működésbe hozott szójelentések és szintagmatikus struktúrák alapján. A szójelentések rendszerint atomi propozíciók, melyek a szintaktikai struktúrákat vagy funkciókat is magában foglaló propozíciós sémába mint stratégiai egységbe szerveződnek. Ezek teszik lehetővé a felszíni szerkezeteknek szemantikai konfigurációkra való gyors lebontását. Az összetett mondatok elemzésére összetett propozíciós sémák, a mondatláncokéra pedig lokális koherenciastratégiák szolgálnak. Az utóbbi működésének feltétele, hogy a mondatok egy lehetséges világ egymással kapcsolatba hozható tényállásait fejezik ki. Lehetséges lokális koherenciastratégia például a propozíciók koreferens argumentumainak feltárása, ez azonban egy aspektusa az összetettebb lokális koherenciastratégiáknak. A lokális koherencia a rövidtávú memóriában alakul ki az irányító rendszer, vagyis egy makropropozíció hatására.

A modell központi összetevője egy makrostratégia-készlet. A makrostratégiák makropropozíciókra, illetőleg makropropozíció-sorokra következtenek, melyek végül a szöveg makroszerkezetét (témáját, mondanivalóját, globális tartalmát/jelentését) alkotják. Ennek átfogó szintaxisa: a superstruktúra, egy bizonyos, többé-kevésbé konvencionális és kulturálisan változó sémaszerkezet, mely a makropropozíciókat szervezi. A superstruktúrák, amint a szemantikai memóriából működésbe kerülnek, mint egy „fölről lefelé” hatnak. A fentiekén túl a szerzők megkülönböztetnek még produkciós, stilisztikai, retorikai stratégiákat.

William Labov és David Fanshel az *Átfogó beszédelemzés* című írásában (mely egy közös kötetük összefoglaló, második fejezete; 1977.; 35–76) egyrészt alapvető elméleti háttérrel, másrészt elemzési eszközrendszert nyújt a beszéd mint társas cselekvés kutatásához. Noha módszerüket a terápiás interjú, szituáció szempontjából dolgozták ki, azt a beszélgetések széles körére érvényesnek tartják.

A beszélgetést, bár bizonyos értelemben hasonlít a nyelvtan hierarchikus szerveződéséhez, nem nyelvi formaként, hanem az emberek egymással való bánásmódjaként, az interakció formájaként fogják fel a szerzők. Ennek az interakciónak a zöme kétségtelenül verbális, ez azonban nem jelenti azt, hogy a cselekedet és a szó két különböző dolog lenne. Más megfogalmazásban: „a beszédaktus olyan cselekvés, amelyet beszéd segítségével hajtunk végre” (65).

Ezt követően a terápiás interjú sajátosságait tárgyalják a szerzők. A terápiás kezelésben a beszéd három, sajátos stílusú, szókinszű és retorikai eszközökkel rendelkező területét különböztetik meg mint egymásba ágyazódó kereteket. A pszichoterápián mint legkülső kereten belül az egyik az interjústílus (ezt egyfajta metanyelvtípus jellemzi), a másik a hétköznapi élet stílusa, ennek alosztályai a nar-

ratívumok, a harmadik a családi stílus. Az első kettő viszonylag érzelmentes, szemben a harmadikkal, amely nemcsak az érzelmek miatt, hanem azért is fontos a terapeuta számára, mert segítségével bepillantást nyerhet a terápiás kontextuson kívüli interakciókba is. A szóban forgó (vizsgált) beszélgetések propozíciók és cselekedetek bonyolult mátrixát alkotják. Ezek egyrészt a felszíni megnyilatkozások és a mélyebb cselekedetek közti függőleges viszonyokat mutatják, másrészt a cselekedetek és a megnyilatkozások közti sorrendbe állítás vízszintes viszonyait. E viszonyokat keresztmetszetek segítségével kontrollálják a szerzők, amiket szekvenciákká alakítanak annak érdekében, hogy figyelmüket a beszélgetés hosszsmetszeti jellegére irányíthassák. A keresztmetszetek összetevőiből és a közöttük kimutatható viszonyokból álló kisebb egységek. Közülük a legnagyobb egy öt epizódból (esetleg egy-egy alepizódból) álló sorozat, mely téma- vagy referenciaeltolódáson alapul, s a szerveződés legfelszínibb szintjét, az interakció tág keretét alkotja.

A továbbiakban a szerzők egy tizenöt perces ülés alapján a keresztmetszet összetevőit: (1) a szöveget, (2) a paralingvisztikai támpontokat, (3) a szöveg kiterjesztését beágyazott propozíciókkal és (4) a beszéd-cselekvéseket (interakciókat) elemzik. Az elemzés végeredménye az *én* és a *mások* viszonyait érintő interakciók, interakciós állítások mint akciók meghatározása. (A szóban forgó viszonyokat, noha több dimenzió mentén mozognak, célszerű hatalomként és szolidaritásként értelmezni.) E meghatározáshoz a szerzők részletesen foglalkoznak a beszédaktusokat jelölő fő predikátumokkal, majd azok viszonyaival a propozíciókhoz, végül pedig a megnyilatkozásokon belüli beszédaktusokat egymáshoz kapcsoló hierarchikus szerkezettel. A hosszsmetszet a megnyilatkozások statikus aspektusát reprezentáló keresztmetszetek összekapcsolásával állítható elő.

Az összekapcsolás, a megnyilatkozások közti kapcsolatok felfedése a beszédelemzés központi problematikája. Erre vonatkozóan Labov és Fanshel a következő paradox megállapítást fogalmazza meg: „nincs kapcsolat a megnyilatkozások között” (76). A kapcsolatot, a „kötelező érvényű sorba rendezést nem a megnyilatkozások között, hanem az éppen végrehajtott aktusok között találjuk” (76).

Michael Argyle *A társas készségek és a szituációk és beszélgetések elemzése* című tanulmánya (1986.; 77–89) a szerző szociálpszichológiai eredményeit és modelljét kapcsolja össze a beszédelemzéssel. Alapvetése, hogy a társas interakció kontextusát strukturált szituációk nyújtják, eszközét pedig a szekvenciális szerveződésű beszélgetés. A kétféle strukturáltság egyszerre izomorf, és különböző jellegű is.

Az interakciós szekvenciák létrehozásában fontos, de korlátozott szerepet játszanak a kétlépéses szekvenciák, az úgynevezett szomszédsági párok. Ami ezeket illeti, általános érvényű szabálynak csak a relevancia követelménye és a közös tudás, melyhez mindig valami újat kell hozzátenni, figyelembevétele tekinthető. A kétlépéses szekvenciákon túl az interakciókban bizonyos, akár több szinten is ismétlődő ciklusok szerveződnek. Ezek az elemzés nagyobb egységei, melyek egy még nagyobb elemzési egységgé, a periódussá rendeződnek. Ezeken felül különböztet meg a szerző epizódokat mint a társas érintkezés olyan szakaszait, amelyeket bizonyos belső homogenitás (cél, téma, szereposztás stb.) jellemez. Argyle szerint a társas érintkezések szerkezete általában öt epizódból áll, ezek a következők: (1) üdvözlés, (2) a viszony kialakítása, a szerepek tisztázása, (3) a feladat, (4) a viszony újramegállapítása, végül (5) az elválás. A beszélgetések szabályai a szituációktól, melyekre vonatkozóan szervezett ismeretekkel, forgatókönyvekkel rendelkezünk, és a szerepviszonyoktól függenek. Maga a társas viselkedés modellje bizonyos analógiákat mutat a motoros készségek modelljével, de lényeges különbségek is vannak köztük. A társas viselkedést például szabá-

lyok vezérlik, jellemzi a másik szerepének felvétele, mások független kezdeményezése stb. Eredményessége, a társas kompetencia számos tényezőtől (udvariasság, tapintat stb.) függ. A sikeres tanárok például „többet alkalmazzák a dicsérést, az illusztráló példákat, a diákok gondolatainak továbbfejlesztését és strukturálását, melegek és lelkesek” (85) stb.

A társas készségek a normál (brit) populáció körülbelül 7–10 százalékából, a neurotikusok 25–30 százalékából hiányoznak, s gyakorlatilag az összes pszichotikusból. Sok esetben csupán egy-egy adott, konkrét szituáció által megkívánt sajátos készségek nincsenek meg. Ezeken az eseteken különféle gyakorlatokkal lehet segíteni, a normális beszélgetés szerkezetét véve alapul.

Charles J. Fillmore *A nyelvészet mint a beszédelemzés eszköze* című tanulmányában (1985.; 90–118) a beszédelemzéshez nyelvészeti keretet kínál.

E szerint a nyelvismeret szerveződésének inter-, intra- és extratextuális dimenziói különböztethetők meg. Az intertextuális vizsgálat egy adott és más (potenciális) szövegek/szövegszegmensek, az intratextuális egyetlen szöveg adott részei, az extratextuális pedig egy szöveg és 'világai' relációival foglalkozik. A nyelvi forma egységeit illetően az intertextuális relációk egyrészt a kölcsönös felcserélhetőségen (alternativitáson), másrészt a nyelvi tartomány (repertoár) azonosságán (az asszociativitáson) alapulnak. Az intratextuális relációk egyrészt egy szöveg adott egysége és az azt magában foglaló magasabb egység között, másrészt az adott és a magasabb egység részei között, harmadrészt az egymással a kötelező vagy potenciális együttértelmezés viszonyában lévő egységek között állnak fenn. Az extratextualitás dimenziójában elkülöníti a szerzőt a világot, amelynek tulajdonságait a szöveg reprezentálja, attól, amelyikben a szöveget előállították. Ezt követően az ismertetett nyelvi viszonyoknak megfelelő nyelvi készség és tudás kategóriáit rendszerezi és illusztrálja.

Ebben a keretben Fillmore a nyelv procedurális (dinamikus) aspektusaira irányítja a figyelmet, melyeknek tanulmányozását a tradicionális nyelvészet nem tekintette feladatának. A szöveg- vagy beszédelemzés azonban megköveteli ezeknek az aspektusoknak, a szövegek produkciós és interpretációs folyamatainak a számbavételét, sőt „át kell fogalmaznunk sok standard nyelvészeti fogalmat, hogy az ilyen folyamatok megértését segítő eszközökké váljanak” (94).

A standard nyelvészeti elemzés ennek megfelelően úgy képzelhető el, hogy explicitálja az interpretátor által átélt kérdések, várackozások és következtetések rétegeit, melyek többé-kevésbé megfelelnek a nyelvi szerkezet ismert szintjeinek (fonológia, nyelvtan és lexikogrammatikai kategóriák, szemantika és a lexikon, pragmatika és szövegnyelvészet). Az így felfogott elemzés fogalmait Fillmore Puccini Bohémélet című operájának a San Francisco-i Operatársulat által 1978-ban kiadott szinopszisa felhasználásával demonstrálja. Nincs azonban meggyőződve arról, hogy e javarészt a standard nyelvészetből átvett fogalmak közvetlen eszközöket vagy pusztán modelleket és metaforákat kínálnak a procedurális interpretáció folyamatainak mélyebb és gazdagabb megértéséhez. Tény viszont, hogy a nyelvészeti gyakorlat egyre inkább a szövegszerű anyagok vizsgálatára kényszeríti az elemzőket.

Julia A. Goldberg *A beszélgetés koherenciájának leírása felé* című tanulmánya (1983.; 119–138) a fontosabb koherenciamodelleket mutatja be, s körvonalazza a szerző saját modelljét is.

A jól formált, koherens beszéd modellezésének alapvetően kétféle felfogása alakult ki. Az egyik a generatív modell, mely formálisan, regulatív és konstitutív szabályok segítségével igyekszik reprezentálni a jól formált beszéd feltételeit, követelményeit, a másik felfogás inkább leíró elemzéseket végez.

A generatív modellek három: (1) tematikus, (2) lexikoszintaktikai és (3) illokúciós kohéziós szervezeti forma szerint épülnek fel. Az első globálisan, a második és a harmadik lokálisan működő kohéziós technikákat vizsgál. A globális modellek általános szerveződési keretek alapján épülnek fel. Ezekben a lokúciós sorokat kialakító kohéziós eszköz az adott szövegtípus témájának általános makrostruktúrája, a szöveg tényleges szerkezeit pedig alacsonyabb szintű, szövegspecifikus makrostruktúrák határozzák meg. A lexikoszintaktikai (topic—comment) lokális modellek szerint a lokúcióláncokat az egyes lokúcióknak megfelelő propozíciók tematikus és információs relevanciája alapján ismétlődő lexikai és/vagy szintaktikai kohéziós eszközök alakítják ki. A szöveg témakidolgozásának alpmintázata háromféle lehet: egyszerű lineáris, konstans és származékos jellegű. Az illokúciós lokális modellek (a beszédaktusokra vagy a szomszédsági párokra alapozva) a megnyilatkozásokat összekötő kohéziós kapcsolatokat beszédaktusokként vagy cselekvéstípusokként formalizálják, melyek mintegy behatárolják az egymást követő aktusok elfogadható tartományát.

Mínthogy az interakció során a koherenciakövetelmények és -ítéletek változnak, azaz a beszéd az esetek többségében nem egyetlen, hanem több különféle mintázat mentén szerveződik, s e változásokat a generatív modellek képtelenek megragadni, a szerző szerint célszerű a leíró megközelítésre koncentrálni, s a generatív modellt csak nagyon strukturált beszédek magyarázatára korlátozni. Goldberg ezért egy tisztán leíró rendszert javasol, az úgynevezett lépésmodeellt.

A leíró rendszerek szerint a beszélgetések irányítása lokálisan történik. A lépérendszer lexikoszintaktikai viszonyok vizsgálatából indul ki (hasonlóan a topic—comment modellhez), s az általános szervezeti kohézióval foglalkozik (hasonlóan a globális modellekhez). A lépések egy megnyilatkozás/beszédváltás minden egyedi lokúcióját a megelőző lokúciókkal való lexikai/szintaktikai kapcsolatai alapján kategorizálják, egyrészt a megnyilatkozáson belül, másrészt a megnyilatkozások között. Ilyenformán egy-egy lokúció és az azt közvetlenül megelőző információ kapcsolatát tükrözik, s az egyes lokúciókhoz a referenciaviszonyok alapján vannak hozzárendelve. A rendszer a következő négy lépéstípusból áll: (1) bevezető, (2) újravezető, (3) előrehaladó-fenntartó és (4) fenntartó. Ezek a (tanulmányban definiált és illusztrált) lépések lehetővé tehetik, véli a szerző, a beszéd különböző szakaszainak leírását és körülhatárolását, a jól formáltságra vonatkozó kritériumokat azonban nem nyújtanak. Ezt követően Goldberg a lépésmodeell alkalmazásait mutatja be a beszéd-részecskék ('töltelékszavak', szervetlen beszédelemek) funkciójának elemzésében, az interakciók minőségének és típusának (mely lehet szimmetrikus és komplementer) vizsgálatában s a beszéd folyamatának leírásában (a tematikus és sorrendi határok azonosításában, a téma kifejlődésének magyarázatában). Végkövetkeztetésként többek között megállapítja, hogy „a téma kiválasztása és szerkezete nincs előre meghatározva. Minden résztvevő folyamatos és aktív szerepet visz a beszéd megszervezésében.” (137.)

Alessandro Duranti *A beszéd szociokulturális dimenziói* című tanulmányában (1985.; 139—169) a beszéd tágabb, szociokulturális dimenzióinak egyikét-másikát veszi szemügyre, mondanivalóját az etnografikus felfogás céljainak és orientációjának keretében helyezve, mely a szociális és kulturális antropológusok megközelítésének szélesebb kontextusába illeszkedik. Az antropológiai megközelítés hangsúlyozza, hogy a beszéd tanulmányozásához a szövegnél többre, éspedig a beszéd néprajzára van szükség egyrészt, másrészt pedig a nyelv pragmatikus szemléletére.

A szóban forgó elméleti keretben a néprajzi megközelítés azt jelenti, hogy a beszédet a kommunikáció tágabb kontextusában kell vizsgálni, s a néprajzon keresztül

kell leírni. A néprajzi leírás tárgya tehát a nyelv társas életben való használata, vagyis a „kommunikációs kompetencia”, alapegysége pedig a kommunikációs vagy beszéd-esemény. Duranti felfogásában a beszédeseemény terminus a vizsgálat nézőpontjára utal; olyan kategória, melyet kisebb-nagyobb mértékben a szóbeli interakció szabályai határoznak meg, s mely a szociokulturális elemzés makro- és mikroszintjei között helyezkedik el. A szerző szerint egy beszédeseemény-modell tényezői a következők: (1) célok, (2) az esemény térbeli—időbeli szervezése, (3) résztvevők, (4) az aktusorok, (5) a kulcs, (6) az eszközök, (7) a normák és (8) a zsánerek. Az (1) célok között különbséget kell tenni rendszer- (vagy társadalmi) célok és szereplői (vagy cselekvői) konkrét és konvencionális célok között. A (2) esemény térbeli és időbeli organizációjának kezelésére Duranti két alkomponenst vezet be, az egyik a „helyzetleírás”, a másik a „szcéna”. A hagyományos beszélő—hallgató párt Duranti a (3) résztvevők következő négy (példákkal illusztrált) kategóriájára bővíti ki: beszélő, címző, hallgató, címzett. A (4) aktusorokat három aspektusból tárgyalja: az egyik a kommunikációs események sorrendi vonásaira (beszélgetésváltásaira), a másik kettő az események formájára és tartalmára vonatkozik. Az (5) kulcs a beszéd végrehajtásának és értelmezésének módja. A (6) eszközök tényező „csatornákra” és velük szoros kapcsolatban lévő „beszédformákra” oszlik. A (7) interakciós normák összetevő a beszédtevékenységet irányító univerzális és kultúraspecifikus szabályokat hivatott rögzíteni. Végül a (8) zsánerek komponens voltaképpen a beszédműfajokat veszi figyelembe. Befejezésül Duranti a szociokulturális ismeretek, a beszéd és a társas kontextus kölcsönhatása alapján mutat rá a beszéd néprajzi megközelítésének jelentőségére.

Peter Harder és Christian Kock *Az előfeltevések kudarcának elmélete* című tanulmánya (1976.; 170—194) a kölcsönös tudás formális modelljére épül, szociálpszichológiai relációkat rendelve a szóban forgó tudáselemek különféle konstellációihoz.

A szerzők kiindulópontja a preszuppozíciókra (PR) vonatkozó ismétlődő feltevések összesen 256 beszédeseemény-típus reprezentálására alkalmas, négy szintű diagramja, állítása pedig az, hogy a szóban forgó diagram különböző kombinációi a beszélőnek és a hallgatónak az adott beszédeseemény természetére nézve releváns szellemi állapotait juttatják kifejezésre.

Az előfeltevések kudarcát (PF) a diagram felhasználásával definiálják. A továbbiakban előbb tipikus PF-szituációk elemzésével foglalkoznak a szerzők a diagram különböző, könnyen áttekinthető és összehasonlítható variánsai alapján, majd ezek ismétlődő mintázatait bizonyos „megkülönböztető sajátosságok” — komolyság és komolytalanság, hibák, fölény, kommunikációs egyensúly, szolidaritás és a szolidaritás hiánya, retorikus magatartás, terrorizálás, megtévesztés, gyanakvás stb. — segítségével kísérlik meg általánosítani, jelezve, hogy e sajátosságok tovább bővíthetők és finomíthatók. (A megkísérelt terrorizálást például jól szemlélteti az, amikor a tanár, mondjuk, „kitartóan nehéz latin kérdéseket tesz föl a diáknak, akitől nem várja el, hogy megértse, és nem is törődik azzal, felismeri-e az utóbbi tényt a diák, vagy sem” (183).) A diagram szintjeinek száma például logikai szempontból minden további nélkül növelhető, pszichológiai szempontból azonban valószínű, hogy még a „legkifinomultabb elme sem végez egy beszédeseeménnyel kapcsolatban, mondjuk, hat szintnél többet igénybe vevő ismétlődő feltevést (...)” (190). — Befejezésül a szerzők a PR-probléma további vizsgálatot érdemlő dimenzióira utalnak.

Dan Sperber és Deirde Wilson a *Kölcsönös tudás és relevancia a megértés elméletében* című tanulmánya (1982.; 195—218) egy, a kognitív szociálpszichológia számára különösen fontos kérdésbe, a kölcsönös tudás és a relevancia összefüggésébe nyújt betekintést.

A szerzők a pragmatikai kutatások fő célkitűzéséből indulnak ki, abból, hogy miként tárja föl az interpretátor az intencionált (nem önkényes, nem véletlenszerű) tartalmat és implikációkat, vagyis hogyan történik a megértés. A megértés a kontextus függvénye, ám arra vonatkozóan, hogy milyen módon, milyen jelleggel az, egyáltalán, mi a kontextus, megoszlanak a vélemények. A megértéssel kapcsolatban három különálló mechanizmust tételezhetünk fel: az egyik a kontextus meghatározása, a másik a tartalom meghatározása a kontextus és a megnyilatkozás függvényében, a harmadik pedig az intencionált következtetések levonása a tartalom és a kontextus alapján.

Újabban néhányan felvetik, hogy a kontextus a beszélő és a hallgató kölcsönös tudására/vélekedésére/feltevésére korlátozódik, melyről a résztvevők tudják is, hogy közös. Eszerint a pragmatika egyik legsürgetőbb feladata a kölcsönös tudás létrejöttének feltárása. A szerzők ezzel szemben a következő ellenérveket hozzák fel: a kölcsönös tudás meghatározása egyrészt nem vezet a megértés vele összefüggő problémáihoz (elsősorban azonosításának nehézségei miatt), másrészt a kölcsönös tudás nem elegendő, harmadrészt nem is szükséges feltétele a kontextushoz tartozásnak. Ezt követően egy (a kölcsönös tudás elméletével) alternatív felfogást javasolnak, amely szerint létezik egyetlen olyan elv, modell, amely egyidejűleg meghatározza a kontextust, a tartalmat és az intencionált következtetéseket, a kölcsönös tudás felhasználása és felismerése nélkül. A megértésnek a szerzők által javasolt (egyszerűsített, kidolgozottabb változatában teljes) modellje a relevancia elvére épül, arra, hogy a beszélő a legrelevánsabb proposíciót fejezi ki, vagy próbálja meg kifejezni. A relevancia főlmérésében a (véges számú) nem triviális következtetések, más szóval a kontextus és a tartalom kombinációjából levezethető kontextuális implikációk játsszák a döntő szerepet. Ezek megléte egy adott kontextusban szükséges és elégséges feltétele, egyúttal definitív alakja a relevanciának. A szerzők értelmezésében, eltérően H. P. Grice relevanciaparancsolatától, a relevanciának fokozatai vannak, s ezek lehetővé teszik, hogy a kommunikátorok a maximális relevancia szabványával operálhassanak. A relevancia mértéke a kontextuális implikációknak a „feldolgozás mennyisége”-hez viszonyított aránya alapján vehető figyelembe, ahol a feldolgozás mennyisége a ráfordított idő és figyelem függvénye. A megnyilatkozás legrelevánsabb értelmezésének keresése a szerzők szerint az ezen értelmezésre alkalmas kontextus keresésével és kiválasztásával jár együtt, a megértés kontextusa tehát — ellentétben a legtöbb pragmatikai magyarázattal — nincs előre rögzítve. Meghatározása a közvetlenül megelőző megnyilatkozás értelmezéséből nyert kiinduló kontextus kibővítésével lehetséges. E kiegészítő információk három különböző irányból származhatnak: (1) a beszélgetés korábbi megnyilatkozásaiból, (2) a befogadó memóriájában tárolt s a diszkusszióban jelen levő fogalmakhoz kapcsolódó enciklopedikus ismeretekből, végül (3) mindabból, ami a beszélgetéssel egyidejűleg történik. Nyilvánvaló, hogy a kontextus minden ilyen jellegű kiterjesztése csökkenti a relevanciát, igaz azonban az is, hogy egy adott szövegszakaszon belül a feldolgozás mennyisége megközelítőleg állandó. Ezekhez a tényekhez — a relevancia maximalizálásával próbálkozva — a beszélőnek alkalmazkodnia kell, a hallgató pedig feltételezheti, hogy az így járt el. Az alkalmas kontextus utáni kutatás következképpen egy kezelhető méretháron belül marad. Végezetül hatáson példák illusztrálják a szerzők a relevancia elvének ellenőrző funkcióját, nemcsak a megértés helyességére, hanem bizonyos szélsőséges interpretációk kiszűrésére s egyes hibák értelmezésének megjósolására vonatkozóan is.

Josef Kopperschmidt *Az argumentáció elemzése* című tanulmányában (1985.; 219—227) az argumentációelmélet alapfogalmainak tisztázására és egy argumentációelemzési metodológia körvonalazására tesz kísérletet. Az „argumentum” terminus a

tanulmányban egy állításra, illetőleg az érvelés logikai folyamatában való alkalmazására utal; az érvelés logikája kifejezés arra a szabályrendszerre vonatkozik, amelynek alapján egy állítás érvként szolgál egy másik állítás érvényessége mellett vagy ellen, amelyre az előző sikerének értékelése irányul; az argumentációelemzés pedig olyan módszert jelent, amely megpróbálja rekonstruálni az argumentatív szövegek konkrét és logikai szerkezetét. Az argumentációelemzésnek makro- és mikrostrukturális szintjeit különböztetjük meg. A makrostrukturális elemzés az érvelési folyamat globális struktúráját hivatott rekonstruálni. Ez a cél a szerző szerint a következő öt analitikus lépésben valósítható meg: (1) a probléma meghatározása, (2) a vitatott állítás megfogalmazása, (3) az érvek földarabolása, (4) az argumentáció sávjainak (más szóval a részleges argumentációknak) a rekonstrukciója, végül (5) magának az argumentatív globális struktúrának a rekonstrukciója. A mikrostrukturális elemzés pedig a következő három lépésben zajlik: (1) az argumentatív módon működő állítás szerepének elemzése, (2) az argumentatív potenciál (az állításoknak egy adott validitás alátámasztására vagy gyengítésére vonatkozó) elemzése és (3) a formális elemzés; tehát az egyedi részleges argumentáció struktúráját tárja fel.

F. H. van Eemeren, R. Grootendorst és T. Kruiger *Az alapvető argumentációs modell* című tanulmánya (228–267) tág programadó keretben vázolja fel az argumentációelemzés céljait és módszereit.

A tanulmány a diszkurzív szöveg definíciójából indul ki. Eszerint a diszkurzív szöveget egy véleményt felépítő állítások és az érveket szolgáltató mondatok együttese (érvelés) alkotják. Ezt követően az argumentáció alapmodelljével, majd a konstituenseihez (beszélő, hallgató, vélemény, értelmezett vélemény, argumentáció, értelmezett argumentáció, tényállás, értelmezett tényállás, állítás, észlelt állítás, megnyilatkozás, észlelt megnyilatkozás, szöveg, értelmezett szöveg, igazoló vagy cáfoló viszony) fűzött kommentárokkal ismerkedhet meg az olvasó. Az érvelés kiindulópontját az általános és a konkrét előfeltevések alkotják. Az érvek lehetnek pro- és kontraérvek. Ha pro- vagy kontraérvekkel (de kombinálásuk nélkül) egyetlen véleményt cáfolására vagy igazolására (de nem mindkettőre) történik kísérlet, egyszerű argumentációról beszélünk. Ennek prototípusa a két premisszából és egy konklúzióból álló diszkurzív szöveg. Az egyszerű érvek láncából jön létre az összetett argumentáció, mely attól függően, hogy az egyszerű érvek láncá egyetlen véleményre vonatkozik vagy különbözőekre, mellrendelt és alárendelt lehet. Az egyszerű és az összetett érvek elrendezési módja alkotja egy szöveg argumentációs szerkezetét. Az argumentációs séma terminus ezzel szemben az érvek és a vélemények közt fennálló viszony jellegére utal. Ha egy összefüggés bemutatása során az érvek megelőzik a véleményt, akkor progresszív, ha követik azt, akkor retrogresszív bemutatásról beszélünk. Az érvelésről hozott (hallgatói) ítélet elvben a beszélő kiindulópontjához és az általa alkalmazott argumentációs sémához kapcsolódik. E két tényező kedvező megítélése esetén az argumentáció egészében véve megalapozottnak tekinthető, s az argumentációelméleteknek voltaképpen a megalapozottság, megalapozatlanság megkülönböztetése a centrális kérdése, illetve célkitűzése. E cél gyakorlati megvalósításához több olyan feltételnek kell teljesülnie, amit a szóban forgó elméletek egyelőre csak általános premisszákként képesek figyelembe venni. A tanulmány mintegy nyolc ilyen, részben gyakorlati, részben elméleti megfontolásokon alapuló premisszát vesz közelebről is szemügyre (cselekvési szabadság, az argumentáció igénye, a fogalmazás, az értelmezés képessége stb.), végezetül pedig az argumentáció racionális megítélésének különböző aspektusait s ennek metodológiai következményeit tárgyalja.

A második kötetet Erving Goffman *A homlokzatról* című tanulmánya (1967.;

3—30) nyitja, melyben a szerző a társas interakciók vizsgálatától az egyetemes emberi természet gondolatáig jut el.

A verbális és a nem verbális cselekedeteknek azt a mintázását, amely a szituációról, a résztvevőkről és a magunkról alkotott értékelésünket juttatja kifejezésre, vonalnak nevezi a szerző. Annak a pozitív szociális értéknek a megjelölésére pedig, amelyet e vonal révén egy adott kontextusban magunknak megkövetelünk, a homlokzat terminust használja. Nem más ez, mint társadalmilag megerősített tulajdonságok által körvonalazott énkép, egy olyan konstruktum, melyet a pillanatnyi szituációval és a tágabb társadalmi kontextussal összefüggésben tart fenn az ember, s melyhez azonnali érzelmi reakció fűzi. Ha adekvát vonalat viszünk, és ennek megfelelő homlokzatot tartunk fönn, reakcióinkat a magabiztosság jellemzi, ellenkező esetben viszont nem könnyen integrálható eseményeket vihetünk az érintkezésbe (megzavarhatjuk azt, zavarba jöhetünk magunk is, a rituális egyensúlytalanság állapotába kerülhetünk stb.), sőt társas homlokzatunkat akár meg is vonhatja tőlünk a társadalom. „A társadalom által jóváhagyott tulajdonságok és ezek viszonya a homlokzathoz minden embert saját börtönörévé tesz” (6). A saját és mások homlokzatának megóvása, a vonalak kölcsönös elfogadása feltétele az érintkezésnek, általában tehát érdeke az interakció résztvevőinek. „Homlokzatunk (...) szent dolog, a fenntartására hivatott expresszív rend (...) ezért rituális” (11). Goffman a homlokzatovás többféle típusát és módját különbözteti meg: elkerülő eljárások, kiigazító eljárások, váltás stb. E praktikák természetesen előnyszerzésre is alkalmasak, ezért fontos a helyes homlokzatovás megválasztása, sőt az abban való együttműködés is. A szerző az ide kapcsolódó részkérdések tárgyalását követően juttatja kifejezésre azt a (tanulmányán végighúzó) gondolatot, hogy „kulturális különbségeik mélyén minden ember mindenütt ugyanolyan” (27), más szóval az embereknek egyetemes emberi természetük van. Ez biztosítja számukra a társas érintkezésben való eredményes részvétel lehetőségét.

Penelope Brown és Stephen Levinson az *Univerzálák a nyelvhasználatban: az udvariasság jelenségei* című tanulmánya (1978.; 31—115) szociolingvisztikai tárgyú. A szerzők az udvariasság jelenségeit vizsgálva, a különböző nyelvekhez és kultúrákhoz tartozó emberek kifejezőmódjának nyelvi finomságaiban rendkívüli konvergenciákat észleltek. Tanulmányukkal e párhuzamokat dokumentálják és bizonyítják. Vizsgálatuk indítéka az a meggyőződésük, hogy a nyelvhasználat annak a materiának a része, amelyből a társas viszonyok kialakulnak, szerveződnek, célja pedig a társas viszonyok minőségének leírása. Problémafelvetésük a következő: az interakció egyetemes stratégiáinak produkálásakor milyen feltevésekkel és gondolatmenetekkel élnek a résztvevők, amelyek magyarázzák a nyelvhasználat sajátos kulturaközi szabályszerűségeit; módszerük a természetes nyelvet akarattal és folyékonyan beszélő, racionalitással és homlokzattal rendelkező, egymással interakcióba lépő egyetemes modellek feltevése, amelyek referenciamodellekként szolgálhatnak az érintkezés kultúraspecifikus stílusainak leírásához. A homlokzatot negatív (a cselekvési szabadságot nem korlátozó) és pozitív (a kívánságokat kívánatosként feltételező) igények együtteseként, a racionalitást pedig a célok megvalósításához szükséges eszközök elérését biztosító, gyakorlati okoskodásként értelmezik a szerzők. A homlokzatot a verbális vagy nem verbális aktusok különféleképpen fenyegethetik. Például az utasítások, tanácsok, figyelmeztetések, ígéretes, bók stb. a hallgató negatív homlokzatát, a helytelenítés, kritika, ellentmondások, a tiszteletlenség stb. a hallgató pozitív homlokzatát fenyegethetik. Egyes aktusok a beszélő, mások a hallgató (negatív vagy pozitív) homlokzatát veszélyeztethetik. A homlokzatfenyegető aktusok kontextusában bármely racionális cselekvő vagy a szóban forgó aktusok elkerülésére törekszik, vagy a

fenyegetés minimalizálására irányuló s ezzel egyidejűleg bizonyos típusú nyereségekkel járó stratégiák alkalmazásához folyamodik, mégpedig azonos feltételek között azonos stratégianemet választva közülük. E (nem tudatos vagy tudatos) stratégiák készlete a következő: (1) *mikrofonba pörén, orvoslás nélkül* (ez a maximálisan hatékony kommunikáció, nagyjából a H. P. Grice-i parancsolatoknak megfelelően); *mikrofonba orvosló akcióval*, mely (szemben az előzővel) nemcsak végrehajt egy aktust, hanem homlokzatot is ad a hallgatónak, s mely megnyilvánulhat (2) *pozitív* (közeledésen alapuló) vagy (3) *negatív* (elkerülésen alapuló) *udvariasság* formájában, (4) *mikrofon mellé* (ennek nyelvi realizációi a metafora, az irónia, a szónoki kérdések, az utalások stb., következésképpen könnyen kétértelműségekhez, bizonytalanságokhoz vezet), végül (5) *'ne tedd meg a homlokzatfenyegető aktust'*. Belátható, hogy minél veszélyesebb egy homlokzatfenyegető aktust tartalma, annál magasabb sorszámú stratégiát fog választani a beszélő. A homlokzati kockázat súlyának felmérését a legtöbb (de alighanem az összes) kultúrában egyrészt a résztvevők kölcsönösen feltételezett társadalmi távolsága (a hasonlóság/különbözőség szimmetrikus társadalmi dimenziója), másrészt viszonylagos hatalma (a hatalom aszimmetrikus társadalmi dimenziója), harmadrészt a tolakodás (egy kultúrában szituációsan meghatározott) abszolút rangsora dominálja. E dimenziók természetesen kontextusfüggőek, s mint ilyenek motiválják egy adott homlokzatfenyegetési aktus nyelvi kódolását. Ami a kultúraközi párhuzamok magyarázatát illeti, a szerzők egyaránt merítenek a különféle normatív és etológiai felfogásokból, mondván, hogy a feltehetőleg etológiai eredetű homlokzati igényekhez való racionális alkalmazkodás hozhatja létre a szóban forgó kidolgozott és részletes párhuzamokat. Ebben a kontextusban javasolnak a szerzők általános sémát a cselekedeteknek célokból való levezetésére. Az udvariassági stratégiákat a gyakorlati okoskodás kapcsolja nyelvi megvalósításaihoz, amelyekhez a szerzők a tágabb kommunikációs színpottnak megfelelően a paralingvisztikai és kinezikai részleteket is hozzáveszik. Ezt követően részletesen elemzik, és a nyelvi eszközök mint kimenő stratégiák példakészletével illusztrálják is a szóban forgó szuperstratégiákat, közülük a pozitív és a negatív udvariassági, valamint a mikrofon mellé stratégiák levezetését stratégiahierarchiák mentén diagramokban is összegzik.

J. B. Bavelas, L. E. Rogers és F. E. Millar az *Interperszonális konfliktus* című tanulmánya (1985.; 116–133) az interperszonális konfliktusok (vita, veszekedés, sértés stb.) nyelvvel kapcsolatos kutatásairól nyújt tömör összefoglalást. A szerzők egyrészt az ezen a területen elért eredmények metodológiai természetű összefoglalására vállalkoznak, másrészt javaslatokat tesznek az interperszonális konfliktusok kutatásának továbbfejlesztésére. — D. Brenneis és L. Lein (két tanulmányában) gyerekek körében szerepjátékokkal közelítették meg a konfliktust. Földolgozva az így nyert anyagot, arra a következtetésre jutottak, hogy a szóbeli konfliktusok egyrészt szekvenciális szerveződésűek, másrészt nem azonosíthatók a kaósszal. — L. A. Camras viszont spontán konfliktust idézett elő gyerekek körében, s rögzített filmen, s elsődlegesen a résztvevők arckifejezéseire koncentrálnak mutatott ki szisztematikus mintázatokat. — W. Labov az úgynevezett rituális sértések, a szájalás területén mutatott ki bonyolult és koordinált szóbeli konfliktusmintázatot. — P. Watzlawick, J. Beavin és D. D. Jackson az eddig említett beszédkonfliktusok érdekes hasonlóságait találták E. Albee *Nem félünk a farkastól* című drámájában. — J. M. Gottman párok konfliktusos témákról folytatott vitáit elemezve nyújt a korábbiaknál kidolgozottabb, a legkülönbébb párbeszédekre alkalmazható módszert. — L. E. Rogers és R. V. Farance főként a kommunikátum „parancs” és „viszony” szintjét vizsgálták, azt tudniillik, hogy a partnerek viszonyának jellegét miként határozza meg vagy határozza meg újra az

üzenet. — M. Weiner és A. Mehrabian, továbbá J. B. Bavelas és N. Chovil az interperszonális konfliktusokban a nyelvi közvetlenség és közvetettség megnyilvánulásait kutatták, s többek között megállapították, hogy a felnőttek nyelvük módszeres 'eltérítésével' képesek teljesen elkerülni a vitát. — A jelen tanulmány szerzői összegzésükben vizsgálatra érdemes témákat javasolnak az olvasóknak.

Florian Coulmas a *Beszélgetési rutin* című tanulmánya (1981.; 134–143) az automatizálódott, rutinszerű interakcióegységek szociolingvisztikai következményeivel foglalkozik. Noha a beszélgetés strukturált jellegét ma már a legkülönbözőbb kompetenciával rendelkező szakemberek is elfogadják, állapítja meg a szerző, a beszéd egyes jelenségei még további kutatásokra várnak. Az egyik ilyen terület a kommunikációk jelentékeny részét kitevő szóbeli rutinok — üdvözlések, bemutatkozások, kérések, jókívánságok (pl. *Minden jót kívánok*) stb. — mechanizmusa. A rutinok és nyelvi manifestációik szabványos kommunikációs helyzetek társadalmi viszonyokat is tükröző kifejezői. Jó részüket már gyerekkorunkban elsajátítjuk, de a beszélgetési rutin nem szűkíthető le a nyelvelsajátítás és a nyelvhasználat körére, sőt magyarázatához a „nyelvhasználat mint szabálykövető viselkedés és a nyelv mint rendszer közti bonyolult viszonyokat” (136) is vizsgálni szükséges. Többségük kettős elemezhetőséget mutat, egyrészt mert nyelvtani szerkezettel rendelkezik, másrészt mert vagy a lexikalizálódás hatásán van, vagy már idiomatikus egységgé rögzült. A vizsgálatnak ugyanakkor rá kell világítania a rutin beszédszervező funkciójára, standardizált, bizonyos esetekben diakronikus használati normák szerint rítussá alakult stratégiáira is. Relatív gyakoriságuk természetesen hatással van jelentésükre. Ez a tény azt bizonyítja, hogy a relatív gyakoriság, amit a generatív indíttatású nyelvészek — ellentétben a jelentéssel — a performancia körébe sorolnak, oly mértékben releváns tulajdonsága a nyelvi egységeknek, hogy befolyással kell lennie a kompetenciára. Következésképpen a beszélgetési rutin, tagjában a nyelvi konvencionális vizsgálata átfogalmazhatja a nyelvi rendszer és a nyelvhasználat viszonyát: „többé nem tekinthetjük abszolútnak a régi dichotómiákat nyelv és beszéd között, szinkronikus és diakronikus elemzés között, kompetencia és performancia között. Értékük az analitikus különbségtételek szempontjából nagyon relatívvá válik abban a kutatási kontextusban, ahol a szerkezetet és a funkciót nem a nyelv független dimenzióinak tekintik, hanem ahol a kettő közötti kölcsönhatást tekintik a legfontosabb és legérdekesebb kérdésnek” (140). A rutinok standardizált kapcsolatokat alkotnak a megnyilatkozások szó szerinti jelentései (propozicionális tartalma) és kommunikatív funkciói (illokúciós ereje) között, H. P. Grice terminusaival a beszélgetési és a konvencionális implikaturák között. „Sok rutint az utóbbi típusba tartozó implikaturának tekinthetünk” (141). Formacentrikus elemzésüket, mely lexikai anyaguk, és funkciócentrikus elemzésüket, mely beszédszervező szerepük vizsgálatára irányul, célszerű korrelatív megközelítéseként tekinteni.

John Heritage a *Híradó interjúk elemzése: a hallgatóság számára előállított beszéd aspektusai* című tanulmánya (1985.; 144–164) a tömegkommunikációs helyzet beszédelemzési vonatkozásaival foglalkozik, erős etnometodológiai beállítottsággal. A híradó interjúk részletesebb tanulmányozását, összehasonlítását a természetes beszélgetéssel és az intézményes interakció más formáival (pl. a bírósággal) a beszélgetéselemzés által kifejlesztett technikák tették lehetővé. Ami az összehasonlítást illeti, a különböző helyzetekben számos eltérést mutat a kérdés—válasz-szekvenciák szembeállítás. Ellentétben a magánbeszélgetéssel a bírósági és a híradó interjúk interakciója: szinte kizárólag kérdések és válaszok láncára épül (más szóval hiányzik belőlük a beszélgető felek közti összerendeződésre irányuló munka); ennek során a beszélők lokális szerepét intézményi kilétük határozza meg; a kérdező a formális vagy hivatalos

semlegesség pozícióját veszi föl; s a beszédet nyilvánvalóan egy harmadik fél (esküdszék, hallgatóság) számára produkálják. Ezek előrebocsátásával vizsgálja a szerző a híradó interjúbeli magatartás egy konkrét aspektusát, az úgynevezett formulázást, mely az „informátor korábbi kijelentéseinek összegzését, kivonatolását vagy a mondanivaló kidolgozását jelenti” (149) a kérdező részéről, s a kérdéseknél és a válaszoknál közvetlenebbül irányul a hallgatóságra, célja pedig a téma fókuszaként való fenntartása (továbbvitele, irányítása stb.). A következőkben a formulázások néhány szabványos alkalmazását, az összevont hírijelszekvencia (mely kisebb jelentőségű következtetéseken alapul), az (egyetértő újrabemutatáson nyugvó) együttműködő visszatérés és a (nem együttműködő jellegű) következtetéssel kidolgozó szonda módszerét elemzi és szemlélteti a szerző, majd pedig az interjú intézményi háttérét veszi közelebből is szemügyre.

Max Atkinson *Tapscsapda* című tanulmánya (1984.; 165–195) a szónoklat verbális és nem verbális aspektusaival foglalkozik. A tapscsapda (szótári meghatározás szerint) „a tetszésnyilvánítás megszerzése érdekében alkalmazott trükk, eszköz vagy nyelv” (165), melynek több, rendszerint egyidejűleg ható módja van, s melynek alkalmazása jellemezheti a szónokot. Működését az üzenetek egy ritualizáltabb formája, a bemutatások, ajánlások felhasználásával világítja meg a szerző. Sikerében alapvető fontosságú a világosan felismerhető befejezési pont előrevetítése, időzítése, amely viszonylag kevés számú verbális és nem verbális eszköz egyidejű és koordinált alkalmazásával érhető el. A tapscsapda különösen politikai szónoklatokban széles körben alkalmazott típusai, hogy a beszélő a tetszésnyilvánítás előtt produkál egy (többnyire három tételből álló) listát vagy egy (két részből felépülő) szembeállítást vagy ezek valamilyen kombinációját. E tapscsapdatípusok részletes és illusztrált elemzése azt mutatja, hogy a tetszésnyilvánítások nem spontán, hanem a szónokok által nagyon is tudatosan kiváltott reakciók, melyek indukálásában a beszéd kivitele legalább olyan fontos, mint a beszéd tartalma.

Roger Fowler a *Hatalom* című tanulmánya (1985.; 196–217) a nyelv ideologikumával foglalkozik. A szerző felfogása szerint a nyelv mint valóságteremtő társadalmi gyakorlat eszköz a hatalom és az irányítás területén, szemben a hagyományos szociolingvisztikai felfogással, miszerint a nyelv és a társadalom különálló entitások. Más megfogalmazásban: a hatalom a nyelv legkülönbözőbb részeiben artikulálódik, s mintegy törvényesíti és reprodukálja ideológiáját, intézményeit. Ennek reprezentálására egy nyelvészeti lajstromot állít az olvasó elé Fowler, melynek lényege a következő. (1) A nyelv és a hatalom szempontjából számos különbség ragadható meg a lexikai elemek között. A referenciálisan elvont, általános, az etimológiailag idegen eredetű, a morfológiailag összetett egységek pl. jobban kötődnek az intézményes hatalomhoz. (2) A hatalmi viszonyok és különbségek kialakulásához hozzájárulnak a tranzitivitás szintjén mutató eltérések (cselekvő—cselekedet-struktúrák, átélő—lelki folyamatok stb.). (3) A következő ilyen terület a szintaxis, ahol az azonosnak tekinthető dolgok kifejezésére alternatív megoldások állnak rendelkezésünkre. A névszósítás pl. a tekintélyelvű beszéd minden típusában előfordul, s a személytelenség ideológiáját juttatja kifejezésre. (4) A törvényesített tekintélyt artikulálják a modalitás (kötelezettség, engedély stb.) eszközei is (modális igék, határozószók stb.). (5) A hatalmi viszonyok létrehozásában és fenntartásában központi szerepet játszanak a beszélők társadalmi státusához kötődő beszédaktusok is (lásd pl. az udvariasság rangsorolt fokait). (6) Az implikaturák, a sorok közti propozíciók alkalmazása „(...) egyik módja lehet annak, ahogyan az egyik beszélő rátukmálja ideológiáját a másikra” (209). (7) Hatalmi viszonyokat tükrözhet a beszélőváltás is (mikor, ki, hogyan kezdeményezhet váltást,

szólhat közbe stb.). (8) Ilyenek a megszólítás, a megnevezés és a személyes referálás is. (9) Ami végül a fonológiát illeti, az akcentust pl. közkeletűen kapcsolják össze a társadalmi tagozódással stb. E lajstromba foglalt (itt inkább csak jelzett) jelenségek némelyikének érvényességét egy újságszöveg felhasználásával, részletes elemzésével kísérli meg demonstrálni a szerző.

Paul Drew *A bírósági interakcióban használt nyelv elemzése* című tanulmánya (1985.; 218–231) a bíróságon zajló interakciókba nyújt bepillantást. A bírósági perekben mint szóbeli interakciókban központi szerepet kap a beszéd valamennyi formája, de a bíróságon folyó beszédeknek korábban kevés empirikus kutatást szenteltek. Ennek okát a szerző a következőkben jelöli meg: a természetes adatok korlátozott mértékben állnak rendelkezésre; a bírósági beszédek nagy része többnyire nem beszélő hallgatók (az esküdtszék) számára van megtervezve; végül a megelőző és az anticipált tanúvallomások kontextusára egyaránt reagálni kell. Az utóbbi két tényező egyúttal a bírósági nyelv alapvető sajátossága is. E sajátosságokat kivonatok szekvenciális elemzése, illetőleg a résztvevők kontextuális orientáltságának bemutatása révén világítja meg közelebbről is a szerző. A szekvenciális szerveződést illetően arra az általánosabb érvényű következtetésre jut, hogy a bírósági beszédeknek visszatérő tulajdonsága, hogy az ügyvéd kontrasztot állít elő, amely inkongruenciát mutat, s ezáltal olyan rejtvényt produkál, hogy az további kérdésfeltevés nélkül is megkérdőjelezze a tanú vallomását. A kontextuális irányultság jelentősége pedig e szekvenciák lokális kezelésében, a résztvevők érdekeit képviselő stratégiák (alternatív változatok, implikáció, a nyílt eltemtmondás kerülése, kontraszt stb.) megválasztásában van.

Paul Ekman a *Hazugság, kiszivárogtatás és a család áruklodó jelei* című tanulmánya (1985.; 232–244) a hazudozás verbális és nem verbális jegyeit vizsgálja. A hazugság szó (szótári meghatározás szerint) „normális körülmények között az erkölcsi helytelenítés erős kifejezése, amit az udvarias beszélgetésben igyekszünk kerülni, és viszonylag eufemisztikusabb kifejezésként gyakran a valótlanosság szinonimával helyettesítünk” (232). Ekman a hazugság és a csalás szavakat egymással felcserélhetően használja. A hazugság, a szerző értelmezése szerint, előzetes jelzés nélküli szándékos félrevezetés, a célpont tudomása, beleegyezése nélkül. Két fő módja van. Az egyik az eltitkolás, mely valamely információ visszatartása, tényleges valótlanosság állítása nélkül. A másik a hamisítás, mely nemcsak visszatart egy igaz információt, hanem hamisat állít be igaznak. Az emlékezetkihagyás köztes állapot e kettő között, és csak korlátozott körülmények közt (lényegtelen vagy korábbi dolgokra vonatkozóan) hihető. A hazugok általában az eltitkolást részesítik előnyben, mert veszélytelenebb (könnyebb, passzívabb stb.) a hamisításnál, bár ha rákérdeznek, többnyire már csak a hamisítást választhatják. Ám bizonyos hazugságok már eleve hamisítást igényelnek. Hamisítás már pl. az érzelmek eltitkolása is, amelynek legjobb módja az álarc, a legjobb álarc pedig a hamis érzelem, bármi legyen is a kifejezője: mosoly, harag stb. Az eltitkoláson és a hamisításon kívül a hazugságnak több módja is van: a gúnyolódó hangszín vagy kifejezés, az igazság eltúlzása, a félig eltitkolás (kevesebbet mondás, a lényeg kihagyása) stb. Ezek mindegyikét természetesen elárulhatja a csaló viselkedésének valamely vonása. Általában kétféle áruklodó jele van a csalásnak. Az egyik a kiszivárogtatás, melyben a hazug tévedésből föltárja az igazságot, a másik esetben erre nem kerül sor ugyan, de valami (arc kifejezés, hangszín, nyelvbólítás, bizonyos gesztusok stb.) utal a hazugságra. E jelek természetesen hibákból származnak.

Gary Alan Fine *Szóbeszéd és pletykázás* című tanulmánya (1985.; 245–257) a szóbeszéd, a pletyka, a mendemonda szociolingvisztikájával foglalkozik. A címben

foglalt beszédformák „(...) szabadalmat adnak arra, hogy véleményt formáljunk mások erkölcsi jelleméről és az események jelentőségéről” (245). Elkülönítésük nehéz; együttes megnevezésükre a mendemonda terminus szolgál. A szerző szerint a szóbeszéd „alapja a bizonyíték hiánya — függetlenül a témától; a pletyka meghatározza a témát — más emberek erkölcsi tetteit —, de figyelmen kívül hagyja a tényyszerűséget. Sok szóbeszéd pletyka, sok pletyka szóbeszéd” (245). A mendemondákat funkcionista, stratégiai és szituációs felfogás alapján szokás megközelíteni. A funkcionális felfogás szerint a mendemonda társadalmi szempontból célszerű, tehát funkcionális, afféle közvetett szankciót kínál egy csoport számára, ha közvetlen konfrontációra nincs lehetőség. A stratégiai elméletek ezzel szemben vagy azt állítják, hogy a mendemonda egy elbeszélő személyes, illetve egy csoport politikai céljait szolgálja (az előbbi a tranzakcionális, az utóbbi a konfliktusos nézőpontú), vagy pedig egy (rendszerint közgazdasági) cseremodell alapján az információ értékére helyezik a hangsúlyt (ez a cserenézőpontú megközelítés). A szituációs felfogás az előzőektől eltérően a mendemondákban levő információ átvitelének körülményeire és értelmezésükre összpontosít. A mendemondák mint narratívumok fő szövegszerű jellemzői általában a következők: a rövidség, az átadás harmadik személyűsége, kijelentő módja, múlt idő, megtörtént eseményekről szólnak, bevezető (vagy záró) szöveggeretek (pl. *hiteles forrásból hallottam, hogy...*) stb. Tanulmányát néhány további kutatásra váró kérdés fölvetésével fejezi be a szerző.

A gyűjteményt alfabetikus bibliográfia zárja.

Vass László

Bene Kálmán: Kalauz a versértelmezéshez (Bevezetés a lírai művek elemzésébe)

Mozaik Oktatási Stúdió, Szeged, 1991. 176 p.

Bene Kálmán könyve nem esztétikai fejtegetéseket tartalmaz irodalmi alkotásokról, közelebbről lírai versekről, hanem versértelmezéseket, verselemzéseket olyan megközelítésben, amilyenre a gyakorlat kényszeríti a több mint két évtizede a tanári pályán lévő irodalomtörténészt. A tetszetős kiállítású könyv jól beilleszkedik az utóbbi időben örvendetesen megszorodó — bár így sem elegendő — műértelmező-vers-elemző kötetek sorába. Beilleszkedik, de ez korántsem jelenti azt, hogy jellegtelenül belesimul közéjük, ellenkezőleg, célkitűzésében és módszerében határozottan elüt azoktól.

A munka egyik legfőbb erénye, hogy a szerző mindvégig szem előtt tartja, kiknek szól a könyv és mit akar a kiválasztott versek elemzésével elérni. „12–16 éves, az irodalmat szerető, a lírai művek elemzésében gyakorlatot szerezni óhajtó diákoknak szántam az elemzéseket és a kapcsolódó feladatokat, de remélem, hogy ötletet meríthetnek belőle a gyermeküket segítő kedves szülők, sőt, talán még a tisztelt tanár kollégák is” — írja a kötet bevezetője. A könyv felépítése a befogadás folyamatának feltételezhető logikáját követi: a versszöveg megértésétől, mint első kiinduló fázistól jut el a „teljességre törekvő” komplex elemzésig. A szerző tisztában van azzal, hogy a műelemzésnek számtalan módzata létezik, s azzal is, hogy nem minden művet lehet azonos módszerrel elemezni, azonos nézőpontból megközelíteni. Jó érzékkel tapint rá,